

ВАЛЕНТИНА КРАСАВІНА
«І БУЛО ТЕ ЗАПОРОЖЖЯ, ЯК У ГОРНІ ІСКРА»
(МОВНИЙ ОБРАЗ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ XIX СТ.)

І Пантелеймона Куліша, і Андрія Чайковського можна назвати будителями національної свідомості українців, просвітниками в широкому розумінні цього слова. Палка любов до України, вболівання за її долю, глибоке знання історії, традицій, звичаїв визначили провідну історичну тематику їхніх творів.

Романи «Чорна рада» П. Куліша і «Сагайдачний» А. Чайковського наближають до нас славне минуле запорізького козацтва. Сповнені глибокого патріотизму, ці твори саме тому за радянських часів були ізольовані від читача.

Обидва романи посідають значне місце в історії розвитку української історичної белетристики. Роман П. Куліша «Чорна рада» високо оцінювали Т. Шевченко, М. Костомаров, Д. Чижевський. І. Франко називав «Чорну раду» «найкращим твором історичної прози в українській літературі». Про твір А. Чайковського позитивно відгукувались І. Франко, О. Маковей, М. Коцюбинський, А. Шептицький.

Літературно-художня інтерпретація козацької доби спирається на документальний матеріал і фольклорні джерела.

Обом митцям вдалося майстерно передати дух історії, створити цілу галерею історичних героїв, реальних і уявлених, розкрити національний характер, яскраво змалювати козацький устрій та звичаї, відтворити військову майстерність запорожців, їхні звичаї, що досягається цілою системою виражально-зображальних засобів.

Січ в обох історичних романах постає як художній образ козацької держави. У ньому мають значення і епітети, переважно метафоричні, і порівняння, і перифрази, і афористичні вислови, функціонально й семантично пов'язані поняттям «воля». Пор. у Чайковського: «Запорожжя — то неабищо, вольна лицарська республіка, а наша Січ-мати — то її столиця», «Молода і жива та здорова республіка». Куліш характеризує її так: «Запорожжя іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запорожжя, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!». Звертаємо увагу на епітети, якими оцінюється устрій, сила, міцність держави козаків: *вольна, лицарська, молода, жива, здорова*. Поширений у народнопоетичній творчості епітет *славний* має в своєму змісті відтінок піднесеності, захоплення. Проте семантичний обсяг художнього означення *славний* у романах ширший, ніж у народних піснях, він реалізує відразу кілька значень: 1) має велику славу, знаменитий, відзначається героїчними вчинками, 2) широко відомий, популярний, 3) який викликає симпатію.

У «Чорній раді», де йдеться про руйнування Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: «*Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали*». Такої ж думки й січові діди: «*На чім держиться Січ і славне Запорожжя, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!*». Тут Січ як вільна, сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення смислу художнього означення *славний*.

Із контекстуальними синонімами *воля, незалежність* пов'язані перифрастичні звороти: *Січ — це вольна лицарська республіка; молода, жива та здорова республіка*.

У характеристиках Січі домінують народнопоетичні образи: «*Запорожжя — неабищо..., Січ — мати — то її столиця*», «*Запорожжя — серце українське*». Із побуту козаків народився й опредметнений образ — порівняння козацького завзяття, рішучості, відчайдушності з іскрою в горні: «*Запорожжя, як у горні іскра*».

Чайковський наголошує, що призначення Січі — захищати українські землі від татарсько-турецьких нападників та польсько-шляхетських загарбників: «*Січ Запорозька стала грізною для орди, для Туреччини*». Вживання епітета *грізна* мотивоване контекстом:

майбутній гетьман Запорозької Січі Петро Сагайдачний «*витворив з сірої юрби збігців справжнє військо, вишколене і карне*». Із гордістю говорить Сагайдачний про нього: «*Коли мені припала велика честь отаманувати над славним запорозьким низовим військом, то я відповідаю за всіх, хто піде зі мною у той похід*». В історичних романах, як і в народних піснях, типовою є формула *славне військо Запорізьке*, пор. у Куліша: «*Був там намальований і Нечай, і Морозенко... І ще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького...»*».

На Запорожжя тікали, зазнаючи соціальних утисків та релігійних переслідувань, здебільшого представники нижчих верств суспільства. Починаючи з XV ст. їх стали називати козаками (слово тюркського походження, означає «вільна людина»).

Слово *козак* набуло національного забарвлення: в народному уявленні — ідеал лицаря, «відважний, завзятий, хоробрий чоловік». І коли хочуть підкреслити найкращі якості чоловіка, то кажуть, що він «добрий козак», «гарний козак».

Синонімами до лексеми *козак* у романах є слова *запорожець*, *лицар* (так називали вільного козака-запорожця, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *товариш*, *низовець* (*Низ* — одна із назв Запорозької Січі), *січовик*, на відміну від козаків реєстрових, нереєстрових, городових тощо. Практично всі козаки ставали воїнами війська Запорозького. Серед назв козаків вирізняються книжні слова-історизми. Вони означаються оцінними словами, що характеризують якості козаків-воїнів, вік, їх зовнішні дані.

Українське козацтво у романах, як і у фольклорних джерелах, символізує волю, свободу, людську й національну гідність. В історичних народних піснях козаки — це справжні лицарі, хоробрі воїни, самовіддані захисники рідної землі: «*Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче, За тобою, Морозенку, Вся Україна плаче*», «*Славне військо, славне запорізьке, а як мак процвітає*», «*А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, Та воронії коні?*» Пор. у тексті Чайковського: «*...Що такий славний лицар, про якого стільки наслухались, говорить із ними*»; «*Тому-то з Чубової редуги виходили славні лицарі, і на Січі мали велику пошану*»; «*...були у батька в гостях славні і гарні козаки, та ніким вона дотепер не зацікавилась*»; «*Сам сотник, славний низовий лицар, був м'якої вдачі*»; «*...говорив молодий кремезний козак*»; «*Сам вибрав десяток товаришів певних і дотепних*»; «*...кілька дужих козаків підперлися плечима під зачинені двері*»; «*Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього дивилися на Сагайдачного з великою пошаною*»; «*Степан Бульба, старий досвідний запорожець, вибрав собі таких самих завзятих як і сам...*»; «*Тоді висунувся з-посеред товпи старий кремезний козак*»; «*Старі досвідні січовики говорили, що такого вдатного морського походу ще Січ не запам'ятала*»; «*Пан Холодницький не міг з дива вийти, що цей чубатий козак так плавно вмів говорити латинською мовою*». З прямої мови Сагайдачного: «*З твого вишколення на доброго козака мусить вийти на Січі*»; «*...будеш добрим козаком і не раз обороняти будеш батьківську віру*», сотника Чуба: «*Славний козак був, на шаблі мистець*», Івана Іскри: «*То добрі козаки-лицарі*»; у Куліша — з монологу ченця: «*Се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють*», з авторської мови: «*Показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав*»; «*Да й оглянулись на чубатого запорожця*»; «*Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує попереду йдучи запорожець*»; «*Знати їх (запорожців) було по довгому оселедцю з-під шапки...*». Синонімом, який увиразнює нейтральну лексему *козак*, виступає словотвірна розмовна словоформа з емоційно-експресивним забарвленням *козарлюга*. В одному ключі з ним перебуває і означуваний прикметник. «*Первий запорожець був здоровенний козарлюга*». Помітну активність при цьому виявляють образні слова на позначення сили козаків. Поряд із загальною позитивною оцінкою козака функціонує й художня деталь — опис його зовнішності.

В історичних художніх текстах вибудовується контекстуальний синонімічний ряд епітетів-характеристик запорожців з виразною позитивною оцінкою. Серед них виділяємо узагальнені характеристичні, що тяжіють до усталених: *славний*, *добрий*, *бувалий*, *досвідний* тощо, де на перший план виходить народнопоетичне художнє означення *славний*. В унісон з попередніми звучать іменникові художні означення *козаки-лицарі*, *молодці-запорожці*, які,

уточнюючи, підсилюючи означувану лексему, увиразнюють піднесено-урочисту мову. Письменники, прагнучи досягти типовості зображення портрета козака, вживають епітети *чубатий*, бо *чуб* — важлива деталь у портреті запорожця.

Збірна назва *козацтво* має синоніми *лицарство*, *товариство*, *братство*, з якими поєднуються художні означення, утворюючи перифрастичні вислови. У Чайковського: «Славне січове товариство...»; «...славне низове козацьке лицарство»; «...ширити славу християнську козацького низового лицарства»; «Се справдішнє християнське лицарство»; «Козацтво під твоєю рукою стане могутнє і сильне, і вороги бояться його будуть». Куліш пише про «*братчиків, хоробрих товаришів*».

Нерідко письменники характеризують козацтво через афористичні вислови і перифрази. У Чайковського — із уст отця Наливайка: «*Козацтво — це сила, це душа і кров українського народу*», «*химерний-то народ ті запорожці*». У Куліша — з авторського тексту: «*химерний дуже був народ!*»; «*шалений був народ*»; «*Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому*»; «*Що за любий народ, оці братчики!*». Синонімічний ряд перифрастичних сполук сприяє створенню місткого мовного образу з виразним емотивним забарвленням, де кожний наступний епітет підсилює значення попереднього.

Висока оцінка козацтва у Чайковського, палкого козакофіла, збігається з народною, а в Куліша вона не настільки однозначна. Позитивній оцінці козаків «старої Січі» протиставляється в автора «Чорної ради» й зневажлива, презирливо-гнівна, коли йдеться про запорожців, які підтримували Брюховецького. Особливо вирізняються афористичні висловлювання Шрама з негативною усномовною експресією: «*Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга..., або дармоїд...*»; «*...окаянна сірома нишпорить усюди по Україні*»; «*...запорозькі гультяї баламутять не одне сільське поспільство...*»; «*Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі*»; «*Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць*»; «*Чи достойні сії буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи*»; «*Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних*». І в авторському тексті чимало подібних висловів: «*Люде ... біжать дивитися на січових гуляк*»; «*...уже взнали, що за хижєє птаство тії братчики*»; «*Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись*»; «*...усюди розбишаки шукали грошей*». Крім розмовних означень лайливо-зневажливого характеру, які трапляються і в мові персонажів, і в мові автора, письменник використовує оцінні вислови, де часто не епітет, а оцінно-негативна розмовна назва виконує характеристично-узагальнювальну функцію. Для зображення запорожців Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, що вмотивовано контекстом. «Запорозька голота» змальовується тими ж фарбами, що й чернь: *темна, руйнівна сила*, що неспроможна будувати державу, нерозсудлива, яка не вміє відрізнити розум від хитрощів. Ці образи мають відверто негативне забарвлення, посилюють експресію презирства.

Схвальне ставлення автора до тих запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди», про яких з повагою говорить Куліш, використовуючи перифраз: «*Можє б, без бучі й не обійшлоь, да сивії діди, батьки січовії, стоячи серед братчиків зупинили*»; «*Довгенько думали сивії оселедці...*». Подибуємо і в Чайковського «авторитетних» дідів: «*Старі січові діди говорили, що за їх пам'яті такого запорожця на Січі не було*». Епітети *сивії*, *старі* вказують на бувалість і досвідченість (*досвідність*), мудрість козаків.

Отже, за допомогою художньо-образних засобів — епітетів, порівнянь, перифраз, афористичних висловів письменники витворили збірний образ козацтва, пропущений через призму народного світосприйняття, дали характеристику державного устрою в Запорозькій Січі, а Куліш, крім того, показав руйнування козацької республіки.

Уживані художні засоби романів відтворюють народнопоетичне мовомислення митців. Народнописенні епітети *славний*, *добрий*, *бувалий* є постійними авторськими характеристично-оцінними означеннями високого стилістичного заряду і беруть участь у створенні міфопоетичного образу українського козацтва.